

Oog in oog

Rob van Waarde

Oog in oog

*Een missiologische studie naar de betekenis
van de exposurebenadering in de stedelijke context*

Boekencentrum *Academic*, Utrecht

www.uitgeverijboekencentrum.nl

Boekencentrum *Academic* is een onderdeel van uitgeverij Boekencentrum

Ontwerp omslag: Oblong, Jet Frenken

Omslagafbeelding: Theo van Meerendonk en Sam van Baal

Deze uitgave is mede tot stand gekomen door de ondersteuning van Stichting Aanpakken, J.E. Jurriaansestichting, de Vrijzinnige Fondsen, RDO Balije van Utrecht en Stichting Zonneweelde.

ISBN 978 90 239 5118 6

NUR 700

© 2017 Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

‘Nu kijken wij nog in een wazige spiegel, maar straks staan we oog in oog.’
(1 Kor 13:12a, NBV)

Inhoudsopgave

1	Inleiding	9
1.1	De kerken en grootstedelijke achterstandswijken	9
1.2	De exposurebenadering als antwoord op een kerkelijke verlegenheid	10
1.3	Onderzoeksprobleem	14
1.4	Situering van het onderzoeksprobleem	22
1.5	Onderzoeksvraag en doelstelling	28
1.6	Stand van zaken binnen <i>urban theology</i>	30
1.7	Methodologie en structuur	44
2	De sociale context van de exposurebenadering	51
2.1	Leefomstandigheden in achterstandswijken	51
2.2	Een sociologisch perspectief op de situatie van bewoners in achterstandswijken	53
2.3	De positie van bewoners en de interactie met beroepskrachten in achterstandswijken	58
3	Leerproces en transformaties in de exposurebenadering	65
3.1	Het iteratieve leerproces van de exposurebenadering	66
3.2	De bewoners in exposurepraktijken	78
3.3	De beroepskrachten in exposurepraktijken	82
3.4	De gemeenschappen in exposurepraktijken	88
3.5	Conclusie	94
4	Heilzame transformatie bij bewoners	97
4.1	Zintuiglijkheid en veranderend zelfverstaan	99
4.2	Mooij en de ‘blik’ op bewoners	106
4.3	De iconische blik – inzichten uit de iconentheologie	108
4.4	Bewoners en de iconische blik van beroepskrachten	110
4.5	Conclusie	114
5	Heilzame transformatie bij beroepskrachten	117
5.1	Veranderend zelfverstaan: loslaten en laten komen	119
5.2	Ontvankelijkheid	123

5.3 Relationaliteit	130
5.4 Beroepskrachten en de <i>Mystik der offenen Augen</i>	137
5.5 Conclusie	141
6 Heilzame gemeenschappen	144
6.1 Ontregeling als relationele gebeurtenis: <i>interesse</i>	145
6.2 Wederkerigheid als giftstructuur	153
6.3 Nieuwe gemeenschappen	162
6.4 Gemeenschappen op ooghoogte	169
6.5 Conclusie	180
7 Conclusie	185
7.1 Verrijking voor <i>urban theology</i>	186
7.2 Zes sleutelinzichten voor missionaire praktijken	190
7.3 Sleutelinzichten voor de maatschappij: de exposurebenadering als bijdrage aan stadsontwikkeling	193
7.4 Aanbevelingen voor vervolgonderzoek	194
Summary	195
Bibliografie	201
Gebruikte literatuur	201
Literatuur over de exposurebenadering	213
Interviews	216
Dankwoord	217
Curriculum Vitae	219

1 Inleiding

1.1 DE KERKEN EN GROOTSTEDELIJKE ACHTERSTANDSWIJKEN

Hoe kerk te zijn in de stad is een actuele vraag in onze kerken, zowel aan protestantse als aan rooms-katholieke zijde. Deze vraag is niet nieuw. Na de Tweede Wereldoorlog groeide binnen de kerken in Nederland het besef dat de bestaande theologische opvattingen over kerk en missie niet langer een goede basis vormden voor de benadering van bewoners van armere stadswijken. In deze periode veranderde in de grote steden het aanzien van vooral de oudere stadswijken sterk. In Rotterdam trad verpaupering op in de wijken die om het herbouwde stadscentrum heen lagen.¹ Terwijl na de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog het economisch herstel intrad en de algemene levensstandaard verbeterde, drukten de effecten van woningnood en gebrekkig onderhoud op de leefomstandigheden in deze wijken. Met de komst van migranten uit landen rond de Middellandse Zee en uit de voormalige koloniën, die woonruimte vonden in de relatief goedkope huizen, ontstonden vanaf de jaren '60 cultureel diverse wijken, doordat zij hun eigen culturele en religieuze tradities – zowel christelijke als niet-christelijke – meebrachten.

Binnen de Hervormde Kerk en de Gereformeerde kerken toonden sommigen zich ontevreden over het gebrek aan betrokkenheid bij bewoners van deze wijken. Voorbeelden daarvan zijn de gereformeerde evangelisatiepredikant Jos van Krimpen en de hervormde predikant Gijs van Veldhuizen, grondleggers van projecten die gericht waren op het sociaal welzijn van bewoners in de Rotterdamse wijk Crooswijk.² De kerken bleken niet voldoende in staat om aansluiting te vinden bij de realiteit in de achterstandswijken.³ Sommigen wezen erop dat de benadering, de taal en de gewoonten zoals die gebruikelijk waren in de kerken in deze wijken tekortschoten.⁴ Anderen benadrukten dat de kerken grotendeels afwezig waren in de wereld van arbeiders en industrie.⁵ Dat de kerken tekortschoten kwam doordat ze afwezig waren in de achterstandswijken, zodoende onbekend waren met de problematische leefomstandigheden daar en dus al helemaal geen bijdrage konden leveren aan verandering

¹ In de vooroorlogse stadswijken was sprake van verkrotting. Voor een historisch overzicht van het sociaalfysieke beleid zie 'Kennissbank Platform31', kennisbank.platform31.nl/pages/28657/Sociaal-fysiek-door-de-jaren-heen.html.

² Van Krimpen heeft onder meer op grote schaal jeugdwerk georganiseerd en opvang voor dak- en thuislozen. Van Veldhuizen propageerde en ontwikkelde een vorm van 'straathoekwerk' waarbij contact gelegd werd met mensen in hun alledaagse leven. Hij presenteerde deze werkwijze met een term ontleend aan de International Missionary Council van 1928 als 'comprehensive approach'. Van Veldhuizen, G., *Op de straathoek. Comprehensive approach in de praktijk*, 1954, 14ss; Zie verder Van Krimpen, J.M., *In de oude stadswijk. Het evangelie in een havenstad: Caricatuur of werkelijkheid?*, 1953.

³ Met de term achterstandswijken verwijs ik naar die delen van de stad waar een combinatie van factoren bijdraagt aan een achterstandssituatie ten opzicht van de situatie in de rest van die stad. Daarbij gaat het om een slechte fysieke staat van woningen en wijk en een sociaaleconomische achterstand van de bevolking. In paragraaf 3.1 zal ik de situatie van de bewoners van deze wijken nader kwalificeren.

⁴ IJzerman, H., 'Een "Messiaans moment" in de oude stadswijk', 2002, 76; Van der Spek, J., *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*, 2010, 30, 38.

⁵ Van der Kolm, G.J., *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, 2001, 46.

in deze omstandigheden.⁶ Dit vat ik samen als kerkelijke verlegenheid. Zo stelt Jaap Firet, aanvankelijk verbonden aan de Nederlands Gereformeerde Jeugdraad en later praktisch theoloog aan de Vrije Universiteit: ‘Wij gereformeerden waren [in de “rand-zone” van de samenleving] niet erg bekend, feitelijk wisten we ternauwernood van het bestaan van deze zone af. “Onze mensen” wonen er niet, wij komen er niet, wij zoeken onze contacten [...] in onze eigen sfeer, intra muros van de burgerlijke samenleving.’⁷ Om de bewoners van achterstandswijken te bereiken en hun belangen en verlangens te verstaan was het van belang een hernieuwd engagement te zoeken met de achterstandswijken.

Dit gevoel leefde in Nederland, maar niet alleen daar. Ook in andere landen in West-Europa is daarmee geworsteld. Ik beperk mij in dit hoofdstuk tot de ontwikkelingen in Nederland en breng het internationale perspectief in paragraaf 3.1 ter sprake.

1.2 DE EXPOSUREBENADERING ALS ANTWOORD OP EEN KERKELIJKE VERLEGENHEID

Inzake de verlegenheid van de kerken heeft zich een traditie van initiatieven ontwikkeld, voortkomend uit kerken, religieuze stichtingen en religieuze ordes, die zich engageert met bewoners in achterstandswijken.⁸ Door de jaren heen heeft dit engagement verschillende vormen aangenomen waaronder het kerkelijk club- en buurt-huiswerk en het jeugdzorgwerk in de jaren ’50 en ’60, het buurt- en straatpastoraat vanaf de jaren ’70 en ’80 tot nu, het inloophuiswerk sinds de jaren ’90 tot heden en de verschillende zelforganisaties die in de afgelopen tien jaar zijn ontstaan.⁹ De grenzen tussen de verschillende werkvormen en doelgroepen zijn daarbij niet altijd scherp te trekken, maar veeleer vloeiend.¹⁰ Van daaruit kon er vanaf de jaren ’80 een landelijk netwerk van verschillende initiatieven ontstaan, waarin de beweging zich aanduidt als *Urban Mission*, hoewel deze term inmiddels ook weer wordt verlaten.¹¹

Kenmerkend voor deze initiatieven is steeds dat de initiatiefnemers zich bij hun keuze voor werkvormen welbewust lieten leiden door de sociale realiteit van de

⁶ Schippers, K., *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk. Onderzoek naar buurtpastoraat vanuit behoeften en belangen van bewoners*, 1990, 143ss.

⁷ Firet, J., ‘De plaats van het jeugdzorgwerk in het kerkelijk leven’, 1960, 5.

⁸ Voor een overzicht van de ontwikkeling van deze traditie in de veranderende maatschappelijke en kerkelijke omstandigheden zie Van der Spek, J., *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*, 2010; Van der Kolm, G.J., *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, 2001.

⁹ Met de term zelforganisaties verwijs ik naar die organisaties waarin bewoners primair de dragende kracht vormen. Daarbij volg ik de opvatting van Boutellier dat zelforganisaties worden gekenmerkt door een intrinsieke motivatie van de betrokkenen, door een organische afstemming en licht leiderschap, door autonomie en door spontaniteit en creativiteit. Huygen, A. e.a., *Conditioes voor zelforganisatie*, 2012, 11ss; Een nadere theoretische beschouwing van de maatschappelijke ontwikkeling en de wijze waarop zelforganisaties daarbinnen functioneren vindt men in Boutellier, H., *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*, 2011.

¹⁰ Van der Kolm, G.J., *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, 2001, 76.

¹¹ Het netwerk van initiatieven dat de naam Netwerk Urban Mission droeg, heeft een naamswijziging ondergaan in Netwerk DAK, Door Aandacht Kracht. Cf. de website ‘Netwerk DAK’, www.netwerkdak.nl.

achterstandswijken en de bewoners.¹² Zij ontwikkelden hun methode van werken op grond van de situatie, de belangen en behoeften van de bewoners.¹³ De bepalende rol van de sociale context klinkt bijvoorbeeld door in de doelstelling van het Oude Westen Pastoraat, dat sinds de jaren '80 invloedrijk is geweest voor de verdere ontwikkeling van deze traditie: 'Op grond van het evangelie ondersteuning bieden aan mensen en groepen in achterstandsbuurtten in hún strijd om herstel en behoud van hun waardigheid en zeggenschap in zaken die hun bestaan bepalen.'¹⁴

Om het engagement met achterstandswijken concreet vorm te geven stelden de kerken, stichtingen en ordes beroepskrachten aan. Predikanten, priesters en pastores gingen samenwerken met specialisten die methoden hanteerden die niet specifiek christelijk waren, zoals opbouwwerk, gemeenschapsvorming en individuele hulpverlening.¹⁵ Ook specialiseerden beroepskrachten zich inhoudelijk op gebieden als economie en arbeid.¹⁶ In de jaren '80 constateerden beroepskrachten en onderzoekers dat verdere professionalisering van het werk noodzakelijk was en daarmee training van de beroepskrachten.¹⁷

Daarvoor werd de exposurebenadering ontwikkeld. Vanaf het ontstaan tot in het heden zijn binnen deze benadering innovatieve werkvormen ontwikkeld.¹⁸ De exposurebenadering in het werkveld van *urban mission*-praktijken vormt het eigenlijke onderwerp van mijn studie. Ik geef hier eerst een korte omschrijving en vervolgens een toelichting op verschillende elementen.

De exposurebenadering vormt een iteratief *faith-based* leerproces van een gemeenschap bestaande uit beroepskrachten en bewoners.¹⁹ Aangezien de centrale impuls tot leren tot stand komt in de *blootstelling* aan de ander, aan diens leefomgeving en wat zich in diens leven als betekenisvol aandient, wordt de benadering aan-

¹² Cf. Schippers, K., *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk. Onderzoek naar buurtpastoraat vanuit behoeften en belangen van bewoners*, 1990, 144.

¹³ Cf. Simonse, J. & Kuiper, D.T., *De teloorgang van het kerkelijk clubhuiswerk. Het verhaal van een secularisatieproces*, 1997, 47.

¹⁴ Schippers, K., *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk. Onderzoek naar buurtpastoraat vanuit behoeften en belangen van bewoners*, 1990, 147.

¹⁵ Van der Spek, J., *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*, 2010, 89.

¹⁶ Van der Kolm, G.J., *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, 2001, 54; Een uitvoerige studie naar het bedrijfspastoraat en -apostolaat biedt Veldman, J., *Project bedrijfspastoraat. Een historisch en theologisch onderzoek naar een verantwoord spreken van de gelovige in de economie*, 1998.

¹⁷ Schippers, K., *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk. Onderzoek naar buurtpastoraat vanuit behoeften en belangen van bewoners*, 1990, 261.

¹⁸ Zoals ik verderop meer in detail zal toelichten zijn uit deze benadering vernieuwende inzichten voor pastoraat en welzijnswerk voortgekomen die Baart heeft beschreven in zijn studie. Baart, A., *Een theorie van de presentie*, 2001; Recent heeft het Verweij-Jonker Instituut een onderzoek verricht naar de ontwikkeling van buurthuizen in zelfbeheer. Daarmee blijkt dat de exposurebenadering nog steeds onderdeel is van het front van vernieuwingen in het pastoraat en welzijnswerk. Huygen, A. e.a., *Buurthuizen in zelfbeheer. Benodigde kwaliteiten voor succesvol zelfinitiatief*, 2014.

¹⁹ De term '*faith-based*' is een staande uitdrukking in de Engelse taal geworden om het gelovige fundament van gemeenschappen en handelen aan te geven. Oxford Dictionaries definieert: 'Affiliated with or based on religion or a religious group'. Van Dale E-N vertaalt kortweg met 'op religieuze grondslag'. De term verwijst naar het gegeven dat het handelen van mensen voortkomt uit en wordt gevoed door een religieuze bron. Een strikte scheiding tussen het religieuze en het seculiere domein is daarbij afwezig. Hoewel deze bron in de praktijk lang niet altijd expliciet wordt benoemd, wordt deze in het gemeenschappelijke handelen echter wel steeds meebegrepen. Vanwege de onvertaalbaarheid van deze connotaties handhaaf ik Engelse term *faith-based*.

geduid als *exposure*.²⁰ Vanuit dit leerproces in de ontmoeting met de ander kunnen praktijken worden ontwikkeld die erop gericht zijn een bijdrage te leveren aan verbetering van de leefsituatie van bewoners in achterstandswijken.

Het *leerproces* krijgt vorm in verschillende leerroutes die binnen de exposurebenadering worden onderscheiden. De belangrijkste van deze leerroutes is het collectieve leerproces onder supervisorische begeleiding.²¹ Deze leergroepen bestaan veelal uit beroepskrachten in *urban mission*, maar soms bestaan de groepen ook uit bewoners en beroepskrachten samen. Onder de bewoners zijn ook vrijwilligers die belang hebben bij en een aandeel leveren aan het leerproces. De deelnemende beroepskrachten hebben veelal reeds enige ervaring met het werken in een achterstandswijk. Naast deze collectieve trainingen, die geleid worden door een professionele trainer, bestaan er ook kortlopende individuele exposuretrainingen. Beroepskrachten die niet over ervaring in achterstandswijken beschikken worden in deze korte trainingen onder begeleiding van een supervisor voorbereid op het werk in die wijken.²² Gedurende een periode van inmiddels vijftientig jaar hebben de exposuretrainingen breed ingang gevonden in het werkveld van de *urban mission*. Bovendien vindt het leerproces ook in de lokale gemeenschappen plaats. De omgang met de bewoners in de lokale gemeenschap vormt immers de bedding voor het iteratieve leerproces. De gebeurtenissen in de ontmoetingen zijn zowel bron van leervragen als plaats om nieuwe handelingsmodellen uit te proberen en in te oefenen. Daarnaast leveren beroepskrachten, bewoners en wetenschappers tijdens conferenties gezamenlijk een bijdrage aan de voortgaande reflectie.²³

De exposurebenadering ondersteunt beroepskrachten in hun relatie tot buurtbewoners en hun leefomgeving. Zij helpt hen om zich ‘bloot te stellen’ aan de wijze waarop bewoners van achterstandswijken hun leven leiden, aan wat daarin voor hen van belang is en op het spel staat. Deze ontmoeting met de ander kan een vervreemdend karakter hebben. Ook kan er weerstand ontstaan wanneer persoonlijke overtuigingen en veronderstellingen van beroepskrachten in het geding komen. Openheid voor de ander is daarom niet vanzelfsprekend. In de exposuretraining worden beroepskrachten begeleid om niettemin deze openheid vol te houden en dat wat zich in deze ontmoeting voordoet, inclusief vervreemding en weerstand, aandacht te geven met het oog op de voortgang van het leerproces.

De exposurebenadering wordt gekenmerkt door een leerproces dat een *iteratief* karakter draagt. Het gaat om een vorm van ervaren leren, waarin de ontvankelijkheid voor de stedelijke werkelijkheid van achterstandswijken wordt geoefend. Het leerproces omvat daarmee meer dan alleen een cognitieve dimensie: beroepskrachten zijn met huid en haar, met al hun *zintuigen* betrokken in het leren. Omdat deze realiteit nooit geheel gekend kan worden – zeker niet in de snel veranderende context van achterstandswijken, waar de effecten van maatschappelijke ontwikkelingen

²⁰ Cf. Baart, A., *Een theorie van de presentie*, 2001, 209, 211s.

²¹ Zie voor exposuretrainingen in Nederland met name Trainingscentrum Kor Schippers, ‘Scholing’, www.korschippers.nl/scholing.html.

²² Baart biedt de eerste, zeer grondige beschrijving van en studie naar exposure. Bij hem komt exposure aan de orde als een individueel traject dat tot doel heeft beroepskrachten te ondersteunen bij hun introductie in een specifieke wijk. Baart, A., *Een theorie van de presentie*, 2001, 209ss.

²³ Zo vond op 8 november 2013 in Utrecht de conferentie ‘Van inzicht naar uitzicht. God en het buurtpaspoort in de 21ste eeuw’ plaats en op 14 mei 2014 in Eindhoven de conferentie van netwerk CABLE.

sterk tot uiting komen – heeft dit leerproces een iteratief, dat wil zeggen zich telkens verdiepend, karakter.²⁴

Het leerproces kent verder een *faith-based* karakter. De exposurebenadering komt voort uit het verlangen van de kerken, religieuze stichtingen en ordes om, vanuit religieuze motieven, in verbinding te treden met bewoners van achterstandswijken. Het *faith-based* karakter komt eveneens op persoonlijk niveau tot uitdrukking in de motieven van beroepskrachten.²⁵ In de ontmoetingen met bewoners echter kan het wereldbeeld van beroepskrachten ter discussie komen te staan en dit kan bij hen tot existentiële twijfel leiden. Zo wordt in de werkelijkheid van achterstandswijken de motivationele grond van de beroepskrachten bevraagd en geproblematiseerd.²⁶ Daarnaast blijken de deelnemers aan de exposuretraining ook op vindplaatsen van inspiratie te stuiten. In die zin is het leerproces een oefening in *spiritualiteit* te noemen.²⁷ In de oefening om zich bloot te stellen aan buurtbewoners en hun leefomgeving kan de *faith-based* motivatie van de beroepskracht worden geraakt en geïntensiveerd.

De exposurebenadering maakt een verdieping van het engagement met buurtbewoners en de achterstandswijk mogelijk.²⁸ Op grond van ervaringen met bewoners ontwikkelen beroepskrachten langs inductieve weg een pastorale identiteit. In dit proces worden deze ervaringen, hun theologische kennis, inzichten uit de Bijbelse traditie en kerkelijke beelden over het werk op elkaar betrokken.²⁹ De wijze waarop beroepskrachten *zichzelf verstaan* als gelovigen wordt gevoeld door en komt tot stand in hun relatie tot de bewoners.³⁰

Daarmee is de exposurebenadering een relationele benadering, waarin de *gemeenschap* een belangrijke rol speelt. De benadering helpt beroepskrachten in hun relatie tot bewoners.³¹ Enerzijds is er in de benadering oog voor de verschillen in sociale positie tussen beroepskrachten en bewoners. Binnen de gemeenschap hebben de beroepskrachten nu eenmaal een andere (professionele) verantwoordelijkheid dan de bewoners. Anderzijds gaat de benadering verder dan de perceptie van beroepskrachten en bewoners die als actor en doelgroep tegenover elkaar staan. Veeleer draagt zij bij aan de vorming van relaties en gemeenschappen waarin beiden hun eigen inbreng hebben.³² Bewoners hebben namelijk ook een rol in het leerproces, en wel door hun deelname aan trainingen en door bijdragen aan studiedagen.³³ In de exposurebenadering is ontwikkeling de eigenschap van een collectief en bewoners

²⁴ Op het voortgaande, steeds verdiepende karakter van het leerproces wijst ook Van der Kolm, G.J., *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, 2001, 240s.

²⁵ De beschrijving van Van der Kolm biedt een indringend voorbeeld van zijn eigen motieven en de ontwikkeling daarin. *Ibid.*, 10ss.

²⁶ Baart, A., *Een theorie van de presentie*, 2001, 247.

²⁷ *Ibid.*, 257ss.

²⁸ *Ibid.*, 252s; Van der Spek, J., *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*, 2010, 252ss, 281ss.

²⁹ Cf. Baart, A., *Een theorie van de presentie*, 2001, 259s.

³⁰ Van der Kolm, G.J., *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, 2001, 236.

³¹ Cf. Baart, A., *Een theorie van de presentie*, 2001, 229ss.

³² *Ibid.*, 325ss.

³³ Voor een voorbeeld van een bijdrage van bewoners aan de voortgaande gedachtevorming zie bijvoorbeeld Sillevius Smitt, M., 'Bijdrage van Buurtpastoraat Utrecht. (Conferentie 'Van inzicht naar uitzicht. God en het buurtpastoraat in de 21ste eeuw', 8 november 2013)', 2013.

maken daar deel van uit.³⁴ Zo ontstaan gemeenschappen tussen individuen en groepen met verschillende sociale en religieuze achtergronden.³⁵

In deze paragraaf heb ik een eerste beschrijving van de exposurebenadering gegeven als een iteratief, *faith-based* leerproces van een gemeenschap bestaande uit beroepskrachten en bewoners. Met deze benadering kunnen kerken – de verlegenheid voorbij – verbinding tot stand brengen met bewoners van achterstandswijken. Specifieke kwaliteiten van de exposurebenadering liggen op de terreinen van de relationaliteit en gemeenschap, van het professioneel zelfverstaan, van spiritualiteit en van de zintuiglijk betrokken wijze van leren. In hoofdstuk drie ga ik in detail in op de exposurebenadering.

1.3 ONDERZOEKSPROBLEEM

Tot dusver heb ik betoogd dat de exposurebenadering is ontwikkeld als een vorm van *faith-based* engagement met bewoners in achterstandswijken, als antwoord op een specifieke verlegenheid van de kerken, namelijk hun afwezigheid in achterstandswijken, hun onbekendheid met de problematische leefomstandigheden die zich daar sinds de jaren '50 manifesteerden, en hun tekortschieten om bij te dragen aan verandering in deze omstandigheden.

Van deze benadering is gesteld dat zij een verrijking biedt op het gebied van de theologische theorievorming.³⁶ De theoloog Kor Schippers betreft deze stelling op grond van zijn praktisch-theologische studie naar het Oude Westen Pastoraat in Rotterdam en het engagement daarin met bewoners van deze wijk.

Het ontbreken van een theologische doordenking van de – verwachte – verrijking die de exposurebenadering biedt op het gebied van de theologische theorievorming, vormt de aanleiding voor mijn onderzoek. Om dit nader toe te lichten schets ik eerst een gedetailleerder overzicht van de vroege ontwikkelingen in het engagement met bewoners in achterstandswijken in de tweede helft van de twintigste eeuw. Tegen die achtergrond beschrijf ik vervolgens welke wending deze traditie nam met de ontwikkeling van de exposurebenadering. Daarna presenteer ik de studies naar de exposurebenadering die mogelijk een theologische bezinning op de exposurebenadering aanreiken. Het onderzoek van Schippers behoort daar ook toe. Tot slot zet ik uiteen waarin de theologische doordenking nog tekortschiet en formuleer ik het probleem dat ik in dit onderzoek aan de orde stel.

Het vroege naoorlogse kerkelijke engagement met bewoners in achterstandswijken (1950-1975)

De exposurebenadering heeft haar wortels in een lijn van kerkelijk engagement dat na de oorlog tot ontwikkeling kwam. De primaire grond voor het engagement met

³⁴ Van der Kolm stelt de gemeenschappen van beroepskrachten én bewoners voor als gemeenschappen die in hun specifieke sociale context deelnemen in een eschatologisch leerproces. Cf. Van der Kolm, G.J., *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, 2001, 233ss.

³⁵ Een treffende beschrijving van de diversiteit van dergelijke gemeenschappen is te vinden bij Van der Kolm. Ibid., 29s.

³⁶ Schippers, K., *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk. Onderzoek naar buurtpastoraat vanuit behoeften en belangen van bewoners*, 1990, 233.

bewoners in achterstandswijken werd door sommige predikanten gezien in de gebrekkige leefomstandigheden in achterstandswijken.³⁷ Daarbij waren er van de aanvang af ook theologische motieven in het geding. Voor de initiatieven vanuit de Nederlands Hervormde Kerk lagen deze vooral in de apostolaatstheologie: de verantwoordelijkheid van de kerk om dienstbaar te zijn aan de samenleving als geheel.³⁸ Het besef dat velen vervreemd waren geraakt van de kerk, was binnen de Hervormde volkskerk aanleiding om haar apostolische taak opnieuw vorm te geven en een nieuwe betrokkenheid bij de samenleving te zoeken. Voor de Gereformeerde Kerken lag de theologische basis vooral in de theologie van de inwendige zending. Daarbij ging het om een combinatie van activiteiten; enerzijds wilde men bijdragen aan welzijn en ‘volksopvoeding’, anderzijds ontplooi de men activiteiten die in het teken stonden van evangelisatie en herkerstening.³⁹ Herkerstening vormde ook binnen de Rooms-Katholieke Kerk de oorspronkelijke drijfveer om de betrokkenheid bij het maatschappelijk leven hernieuwd gestalte te geven.⁴⁰

Deze inzichten leidden tot een diversiteit aan buurtcentra en vormen van zorgverlening en jeugdwerk in met name Rotterdam en Amsterdam, waaronder het kerkelijk club- en buurthuiswerk en de ontwikkeling van de zogenoemde *comprehensive approach*.⁴¹ Aan rooms-katholieke zijde startte men met name rond de mijnbouw-industrie het bedrijfsapostolaat, later arbeidspastoraat genoemd. Net als aan protestantse zijde was ook hier de overtuiging, dat het nodig is mensen in hun context, in dit geval de werkcontext, op te zoeken.⁴²

De toewending naar de achterstandswijken leidde tot een aantal ontdekkingen. Een van de theologische inzichten bestond uit de (her)ontdekking van de humaniteit van het evangelie, dat wil zeggen het gegeven dat het evangelie alle dimensies van

³⁷ Van Niftrik, G.C., ‘De theologie van de inwendige zending’, 1951, 101.

³⁸ Nederlandse Hervormde Kerk & Generale Synode, *Kerkorde der Nederlandse Hervormde Kerk*, 1951.

³⁹ De inwendige zending was een beweging die verkondiging van het evangelie in woord en daad omvatte. Zij ontstond vanuit het besef dat het nodig was om het evangelie te brengen onder de eigen bevolking hoewel velen van hen gedoopt waren. De term is afkomstig van de Hamburgse predikant Johann Hinrich Wichern uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Via de door hem opgericht zondagschool voor verwaarloosde jeugd en via huisbezoeken werd hij zich bewust van de slechte leefomstandigheden van de arme bevolking. Hij betoogde dat de kerk ook diende te voorzien in leniging van de fysieke, sociale en geestelijke noden. Deze ideeën werden in Nederland overgenomen door onder meer de hervormde predikant Ottho Gerhard Heldring en, binnen de afscheiding, Lukas Lindeboom, docent aan de Theologische School in Kampen. Harinck, G., ‘Inwendige zending’, 2005; Zie ook de bijdrage van Van Niftrik in een uitgave ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de Centraal bond voor inwendige zending en christelijk maatschappelijk werk, waaraan zowel gereformeerde als hervormde theologen hun medewerking verleenden. Van Niftrik, G.C., ‘De theologie van de inwendige zending’, 1951, 92–121; Zie verder ook Schippers, K., *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk. Onderzoek naar buurtpastoraat vanuit behoefte en belangen van bewoners*, 1990, 144.

⁴⁰ Van der Kolm, G.J., *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, 2001, 51s.

⁴¹ Voor voorbeelden van het kerkelijk club- en buurthuiswerk zie Van Krimpen, J.M., *In de oude stadswijk. Het evangelie in een havenstad: Caricatuur of werkelijkheid?*, 1953; De ‘comprehensive approach’ was de term die Van Veldhuizen hanteerde om de holistische benadering van de mens aan te duiden. Van Veldhuizen, G., *De kerk aan de zelfkant*, 1958; In Amsterdam nam Boiten het initiatief tot een vergelijkbare benadering met de start van wat door hem city-pastoraat werd genoemd. Boiten, R.G.H., *City-pastorie Oudezijds 100*, 1969.

⁴² Herkerstening was ook hier een motief. Daarnaast speelde ook de katholieke sociale leer en de Katholieke Actie een rol. Van der Kolm, G.J., *De verbeelding van de kerk. Op zoek naar een nieuw-missionaire ecclesiologie*, 2001, 41, 51ss.

het menselijk bestaan betreft. ‘Christus was niet bezig met het redden van zielen, maar om mensen in de totaliteit van hun existentie te redden en te behouden.’⁴³ Een andere ontdekking betrof het beeld dat de beroepskrachten van de bewoners hadden. De oorspronkelijke werkbenadering, die erop gericht was om het Woord naar de mensen te brengen, veronderstelde impliciet of expliciet dat bewoners van achterstandswijken in grote lijnen ongelovig waren. Dit beeld bleek niet nauwkeurig genoeg. De beroepskrachten kwamen gaandeweg tot het inzicht dat onder de bewoners wel degelijk geloof aanwezig was.⁴⁴ De tweedeling in gelovige kerkleden en niet-gelovige onkerkelijke buurtbewoners bleek te simplistisch.⁴⁵ Zo werd ook de ‘cultuurgebondenheid van het gereformeerdendom’ ontdekt.⁴⁶

De constatering dat onder de niet-kerkelijke bewoners wel degelijk geloof aanwezig was, vroeg om bijstelling van het missionaire kader en van de opvatting van de rol van de beroepskrachten. Het denken over missie in termen van *Missio Dei*, missie als predicaat van God, won terrein.⁴⁷ Zo verschoof het kader van het werk in de periode vanaf halverwege de jaren ’50 tot in de jaren ’70. Men wilde een bijdrage leveren aan de shalom, in het bijzonder geconcretiseerd in emancipatie en zeggenschap van bewoners.⁴⁸ In de houding van beroepskrachten ten opzichte van bewoners kwam de nadruk te liggen op ondersteuning. Het professionele zelfverstaan verschoof van een brengende rol naar een ontvangende.⁴⁹ Binnen die nieuwe rolopvatting konden de beroepskrachten op hun beurt leren van de expertise en het geloof van bewoners.⁵⁰

In de gestalten van kerkelijk engagement met achterstandswijken die in het derde kwart van de twintigste eeuw werden ontwikkeld, lag de nadruk aanvankelijk op herkerstening. Gaandeweg echter waren zij meer gericht op het leveren van een kerkelijke bijdrage aan emancipatie van wijkbewoners. Een continue factor daarbij was dat deze gestalten in institutioneel opzicht nog steeds rustten op de lokale kerk als organisatie en gemeenschap. In de jaren ’70 kwam daar echter verandering in, een verandering die al in de jaren ’60 was ingezet. De ontwikkelingen in Rotterdam spelen een centrale rol bij deze verandering, die de weg zou vrij maken voor de exposurebenadering zoals ik uiteenzet in de volgende paragraaf.

⁴³ Van der Spek, J., *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*, 2010, 22.

⁴⁴ *Ibid.*, 42.

⁴⁵ De actualiteit van dit inzicht wordt onderstreept door meer recent onderzoek in het Verenigd Koninkrijk. Hay, D., ‘The Spirituality of the Unchurched’, 2002, 11ss.

⁴⁶ Simonse, J. & Kuiper, D.T., *De teloorgang van het kerkelijk clubhuiswerk. Het verhaal van een secularisatieproces*, 1997.

⁴⁷ Het begrip *Missio Dei* benadrukt het primaat van de zending van God. Missionaire activiteiten van geloofsgemeenschappen en individuen vinden plaats binnen het kader van Gods zending. Zoals ik verderop zal beschrijven, vormt voor Kor Schippers het *Missio Dei*-begrip de sleutel tot een goed verstaan van het missionaire karakter van de exposurebenadering. Voor een overzicht van de ontwikkeling van het *Missio Dei*-begrip zie Bosch, D.J., *Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission*, 1991, 389ss.

⁴⁸ Firet, J., ‘De plaats van het jeugdwerk in het kerkelijk leven’, 1960, 10s.

⁴⁹ Cf Van der Spek: ‘Verdwijnen is het idee dat gereformeerden aan de buurtbewoners in kwetsbare situaties iets te leren hadden. De werkers leren van de kwetsbaren en kunnen hen hooguit ondersteunen. Op het niveau van het handelen verschoof de spits van opvoeding en ontplooiing van het individu naar de strijd voor waardigheid en zeggenschap.’ Van der Spek, J., *De kramp voorbij. Theologische noties bij zending, presentie en kerk*, 2010, 114.

⁵⁰ *Ibid.*, 82.